

NAGY GELLÉRT

A prédikáció jogellenessége – Hivatásuk gyakorlásából kizárt lelkészek büntetőjogi felelőssége

Illegality of Preaching – Criminal Liability of Priests Excluded from the Exercise of Their Profession

Abstract: Pastors who have been dismissed from their profession and continue to perform their duties are committing a criminal offence under the relevant provisions of Law No. 489 of 2006. The Constitutional Court of Romania declared these provisions to be constitutional on several occasions. At the same time, there are numerous examples in the case law of the European Court of Human Rights where a person convicted on the above grounds has been found to have suffered a violation of their freedom of thought, conscience, and religion. In this regard, the case of *Tóthpál and Szabó v. Romania*, in which the applicants were convicted on the basis of the provisions cited above, is of particular relevance to us. Following a 2025 amendment, the Constitutional Court was again asked to rule on the provision concerning the illegal exercise of priestly duties. Although the President of the Republic did not object to the possibility of holding the persons concerned criminally liable in his objection of unconstitutionality, we nevertheless consider that this review would have provided the Constitutional Court with an appropriate opportunity to reflect more deeply on the case law of the European Court of Human Rights.

Keywords: freedom of religion, priests excluded from the exercise of their profession, European Court of Human Rights, Constitutional Court of Romania

Összefoglaló: A hivatásukból kizárt lelkészek, amennyiben tovább gyakorolják feladataikat, bűncselekményt követnek el a 2006. évi 489. törvény releváns rendelkezéseinek értelmében. E rendelkezéseket Románia Alkotmánybírósága több ízben is alkotmányosnak ítélte. Ugyanakkor az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetgyakorlatából számos olyan példa emelhető ki, amikor egy, a fentebbi okból elítélt személy gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságának sérelmét állapították meg. E tekintetben számunkra kiemelt relevanciával bír a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügy, amelyben éppen az idézett rendelkezések alapján ítélték el a kérelmezőket. Egy 2025. évi törvénymódosítás kapcsán ismételten az Alkotmánybíróság elé került a papi hivatás jogosulatlan gyakorlására vonatkozó előírás. Ugyan a köztársasági elnök alkotmányossági óvásában nem kifogásolta az adott személyek büntetőjogi felelősségre vonásának lehetőségét, mégis úgy véljük, hogy ezen normakontroll megfelelő lehetőséget biztosított volna az Alkotmánybíróság számára, hogy reflektáljon az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetgyakorlatára.

Kulcsszavak: vallásszabadság, hivatásuk gyakorlásából kizárt lelkészek, Emberi Jogok Európai Bírósága, Románia Alkotmánybírósága

1. A vizsgált téma háttere és aktualitása

Romániában a 2006. évi 489. törvény rendelkezik a vallásszabadságról, illetve az egyházak általános rendszeréről. E törvény 23. cikk (4) bekezdése értelmében a papi feladatok jogosulatlan gyakorlása bűncselekménynek minősül, és a Büntető Törvénykönyv rendelkezései szerint büntetendő.¹ A rendelkezés általánosan fogalmaz, hiszen a papi tevékenység minden jogosulatlan gyakorlását bünteti. E körbe tartozik a hivatásuk gyakorlásából kizárt papok további, jogosulatlan feladatellátása is. Ez utóbbi eset a gyakorlatban több alkalommal is felmerült, és lényegében ezen esetek képezik a szabályozás Achilles-sarkát.

Mindemellett a 23. cikk (4) bekezdése számos alkalommal képezte alkotmányossági kifogás tárgyát. Azonban a taláros testület minden esetben megállapította az előírás alkotmányosságát. Egy 2020. évi döntésében az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy a 2006. évi 489. törvény melléklete értelmében Romániában 18 elismert egyház tevékenykedik, amelyeknek rendelkezniük kell szervezési és működési szabállyal.² E szabályzatok vizsgálatából kitűnik, hogy csak némely vallások nevezik egyházi vezetőiket papoknak, míg más felekezetek eltérő megnevezést használnak (pl. lelkész, rabbi, pásztor).³ Ugyanakkor az Alkotmánybíróság megjegyezte, hogy függetlenül a lelki vezető megnevezésétől, a szakma vagy tevékenység jogosulatlan gyakorlásának büntetendővé tételével olyan társadalmi kapcsolatokat kívánt védeni a jogalkotó, amelyek bármely területhez kötődő szakma vagy tevékenység gyakorlásával összhangban fennállhatnak.⁴ Többek között ezen érvek mentén, a kifogásolt törvényi rendelkezés – az Alkotmánybíróság megállapítása szerint – nem sérti sem a törvényesség és jogegyenlőség elvét, sem a gyülekezés és lelkiismeret szabadságát. Hasonló következtetéseket fogalmazott meg a testület egy 2024. évi döntésben is.⁵ Ugyanakkor, e döntésekben az Alkotmánybíróság még említés szintjén sem hivatkozott az Emberi Jogok Európai Bírósága (továbbiakban: EJEB) azon ítéletére, amelyben az Emberi Jogok Európai Egyezménye (továbbiakban: EJE) 9. cikkének sérelmét állapította meg egy Romániát érintő ügyben, és amelynek tárgya éppen a papi feladatok jogosulatlan gyakorlásának büntetése volt.⁶

A kérdés aktualitását egy 2025. évi törvénymódosítás adja, amellyel a 2006. évi 489. törvény 23. cikk (4) bekezdését oly módon egészítették ki, hogy az immár a „*papi*

1 E körben fontos megjegyezni, hogy a Büntető Törvénykönyv 348. cikke értelmében „[a]ki olyan szakmát vagy tevékenységet gyakorol jogtalanul, amely a jogszabály szerint engedélyhez kötött vagy azokat a jogszabályban előírt feltételektől eltérő feltételek között gyakorolja, amennyiben a külön törvény előírja, hogy az ilyen jellegű cselekmények elkövetése a Büntető Törvénykönyv szerint büntetendő, 3 hónaptól 1 évig terjedő börtönbüntetéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő”.

2 Románia Alkotmánybíróságának 2020. évi 607. döntése. Megjelent a Hivatalos Közlöny 2020. évi 43. számában. 22. pont.

3 Románia Alkotmánybíróságának 2020. évi 607. döntése. 24. pont.

4 Románia Alkotmánybíróságának 2020. évi 607. döntése. 26–27. pont.

5 Románia Alkotmánybíróságának 2024. évi 306. döntése. Megjelent a Hivatalos Közlöny 2024. évi 952. számában.

6 Tóthpál és Szabó kontra Románia ügy, App. Nos. 28617/13 és 50919/13.

feladatok” kifejezés helyett a törvény a „*papok, rabbik, imámok vagy ezekhez hasonló más olyan egyházi vagy szerzetesi tisztségek feladatainak jogosulatlan gyakorlása, amelyeket az adott vallási felekezetek kérésére az Egyházügyi Államtitkárság ilyenként ismer el*” szókapcsolattal éljen.⁷ Ugyan a Parlament mindkét háza elfogadta e módosítást, ám a köztársasági elnök előzetes normakontrollra vonatkozó óvással fordult az Alkotmánybírósághoz, mivel álláspontja szerint a papi és szerzetesi tisztségek listája nem teljes. Mi több, véleménye szerint a törvényhozó figyelmen kívül hagyta, hogy legtöbb esetben ezen egyházi tisztségekhez tartozó feladatokat nem törvény, hanem egy belső szabályzat vagy adott esetben kánonjog határozza meg.⁸ Az Alkotmánybíróság ugyan elutasította a köztársasági elnök óvását, megállapítva a módosítás alkotmányosságát, ám ezzel felszínre hozta az EJEB esetgyakorlatával való összhang figyelmen kívül hagyásának kérdését. A továbbiakban jelen tanulmány az EJEB releváns esetgyakorlatát kívánja szemlélni, párhuzamba állítva azt a román szabályozással, illetve alkotmánybíróági esetgyakorlattal.

2. Az EJEE 9. cikke és az EJEB releváns esetgyakorlata

2.1. Általános értelmezési keret

A gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság egyike a demokratikus társadalmak alapkövét adó pluralizmus feltételeinek.⁹ E szabadsághoz az EJEE két rendelkezése is kapcsolódik: egyrészt a 9. cikk, amely önálló nemzetközi garanciaként jelenik meg, illetve az Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 2. cikke, amely az oktatáshoz való jog kapcsán, mintegy *lex specialis*ként szól a vallási és világnézeti meggyőződéssel összhangban lévő oktatáshoz való jogról.¹⁰ Szerkezeti szempontból az EJEE 9. cikke két bekezdésből áll: míg az első bekezdés¹¹ a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság tartalmát határozza meg, addig a második¹² e szabadság korlátozásának lehetőségéről rendelkezik.¹³

7 2025. évi 166. törvénytervezet.

8 Sesizare de neconstituționalitate asupra Legii pentru modificarea și completarea Legii nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor. <https://www.presidency.ro/ro/media/decrete-si-acte-oficiale/sesizare-de-neconstituționalitate-asupra-legii-pentru-modificarea-si-completarea-legii-nr-489-2006-privind-libertatea-religioasa-si-regimul-general-al-cultelor>

9 Grabenwarter, 2014, 235.

10 Grabenwarter, 2014, 235.

11 9. cikk (1): „Mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz; ez a jog magába foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát.”

12 9. cikk (2): „A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak törvényben meghatározott, olyan korlátozásnak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.”

13 Hill, 2020, 74; Bratza, 2012, 258.

Az első bekezdés tartalmilag az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. cikkéhez, a második bekezdés pedig a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához áll közelebb.¹⁴

Annak köszönhetően, hogy e cikk kitér mind a gondolat-, mind a lelkiismeret- és vallásszabadságra, a védelem körét lényegében szélesen határozza meg. Ezért e szabadság nem pusztán a tradicionális, régebb óta létező egyházakat részesíti védelemben (mint például a kereszténység, a hinduizmus vagy az iszlám), hanem más vallásokat, vallási mozgalmakat is.¹⁵ Mi több, az EJEB védelemben részesíti, a vallási meggyőződésekén túl, a koherens és logikus nem vallási természetű meggyőződéseket is.¹⁶ Ugyanakkor, annak érdekében, hogy a védelem kiterjedjen rá, *„egy hitnek bizonyos szintű meggyőzőerővel, komolysággal, koherenciával és fontossággal kell rendelkeznie, továbbá összeegyeztethetőnek kell lennie az emberi méltósággal”*.¹⁷

Mindemellett, a 9. cikk egy időben részesíti védelemben e szabadság belső (*forum internum*) és külső (*forum externum*) gyakorlását.¹⁸ A külső dimenzió magába foglalja a vallás vagy meggyőződés imában, tanításban, rítusok gyakorlásában való kifejezését.¹⁹ E külső vetület továbbá kitér az egyházak és egyéb vallási szervezetek mindazon jogaira is, amelyek kapcsán a 9. cikk előírásait a gyülekezés és egyesülés szabadságával (EJEE 11. cikk) össszhangban kell értelmezni.²⁰ Ezzel szemben, a belső vetület alapvetően az egyén azon jogára utal, hogy hitét szabadon megválassza és gyakorolja. Fontos kiemelni, hogy viszonylag konszenzus van a tekintetben, hogy e szabadságnak mindössze a külső megnyilvánulásai korlátozhatók,²¹ hiszen a belső dimenzió *„érintheetlen, és nem enged semmiféle állami korlátozást, megkötést vagy ellenőrzést”*.²² A jelen tanulmányban vizsgált problémakör a vallásszabadság gyakorlásának külső vetületéhez kapcsolódik, méghozzá annak kollektív oldalához.

A gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság egyéni és kollektív oldala kölcsönösen feltételezi egymást.²³ Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a kollektív vetület nem pusztán a vallásszabadságot gyakorló egyének akaratának összessége.²⁴ A 9. cikk védelemben részesíti az egyházak azon jogát is, hogy szabadon megszervezzék magukat, és létük független, önkényes állami beavatkozástól mentes legyen (*„autonomous existence of religious communities”*).²⁵ Az államok tehát nem avatkozhatnak be az egyházak belülgye-

14 Cismas, 2014, 35.

15 Bratza, 2012, 258.

16 Dukic, 2025, 312.

17 Bratza, 2012, 259.

18 Hill, 2020, 74.

19 Hill, 2020, 74.

20 Bratza, 2012, 261.

21 Dukic, 2026, 336.

22 Bratza, 2012, 259.

23 Yildirim, 2017, 11.

24 Ahdar és Leigh, 2013, 375.

25 Grabenwarter, 2014, 240. Az egyházak autonómiáját Románia Alkotmánya is elismeri a 29. cikk (5) bekezdésében. E rendelkezésből, egyes szerzők szerint, három alapelv következik: *„az állam és az egyház szétválasztása”, „az állam felekezeti semlegessége”* és az egyházak sajátos közjogi jellege. Varga, 2025, 131–132.

ibe, beleértve az egyházi vezetők kinevezését is.²⁶ Az EJEE ugyan nem határoz meg az állam és egyház kapcsolatára vonatkozó követendő modellt, ám feltételezi, hogy az állam biztosítja a pluralizmust, az egyenlőséget, és tiszteletben tartja a semlegesség és pártatlanság elvét.²⁷ Mindemellett, amint arra már fentebb utaltunk, az egyházak és egyéb vallási szervezetek belső ügyeinek rendezésére vonatkozó autonómiája egyike a kollektív vetület inherens elemeinek.²⁸ Ezen autonómia szűken értelmezve kiterjed az egyházak és egyéb vallási szervezetek önmeghatározására és azon képességére, hogy szabadon döntsenek tanításaikról, belső szervezetükről és tevékenységükről.²⁹ Tágabb értelmezésben az autonómia magába foglal olyan elemeket is, mint például az öröklésre vagy házasságra vonatkozó sajátos szabályok alkalmazása.³⁰ Az állam szempontjából az egyházi autonómia megköveteli, hogy az állam ne foglaljon állást „*vallási hitelvek vonatkozásában*”, illetve hogy ne avatkozzon be „*az egyházak belső szervezeti életébe*”.³¹ Továbbá jól látható, hogy az egyházak és egyéb vallási szervezetek autonómiája jelentős számú tevékenységet is felölel,³² ezek független megszervezése és gyakorlása elengedhetetlen a vallásszabadság biztosításához.

A gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság állami beavatkozás következtében fennálló esetleges sérelme kapcsán az EJEB az alábbi kérdéseket vizsgálja: (i) valóban történt-e beavatkozás; (ii) a beavatkozást törvény írta-e elő; (iii) a beavatkozás jogos célt szolgál-e; (iv) a beavatkozás szükséges-e egy demokratikus társadalomban?³³ Általánosságban a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságba történő beavatkozásnak minősül minden olyan állami intézkedés, amely megakadályozza vagy ellehetetleníti e szabadság gyakorlását.³⁴ Mindemellett azt is megállapíthatjuk, hogy az EJEB általánosságban elfogadja mindazon érveket, amelyeket az államok felsorakoztatnak a beavatkozás jogos célját alátámasztandó.³⁵ Következésképpen, a legösszetettebb problémaként a szükségesség vizsgálata mutatkozik, amely magába foglalja mind az arányosságot, mind a társadalmi szükségesség kérdésének elemzését.³⁶ A továbbiak-

26 Grabenwarter, 2014, 240.

27 Yildirim, 2017, 14, 17.

28 E tekintetben fontos megemlíteni Románia Alkotmánybíróságának 2008. évi 797. döntését, amelyben kiemelte, hogy a román társadalomban az egyházak spirituális, lelki szerepet töltenek be, ebből fakadóan evidens, hogy jogi természetük nem azonos az állami szervekkel, így módon az államtól függetlenül tevékenykednek. Éppen ezért egy egyház belső fegyelmi rendszerét olyan különös jogi előírások szabályozzák, amelyek tekintetében a világi bíróságok nem rendelkeznek hatáskörrel. Az Alkotmánybíróság ezek alapján megállapította, hogy méltányos azon megoldás, amely értelmében az egyházak belső szervei állapítják meg az egyházi személyzet belső fegyelmi vétségeit, hiszen pusztán e szervek tudják megítélni, hogy az elkövetett fegyelmi vétség összeegyeztethető-e az adott egyház spirituális, lelki szerepével. Románia Alkotmánybíróságának 2008. évi 797. döntése. Megjelent a Hivatalos Közlöny 2008. évi 575. számában.

29 Yildirim, 2017, 81.

30 Yildirim, 2017, 81.

31 Varga, 2025, 102.

32 Ahdar és Leigh, 2013, 377.

33 Hill, 2020, 75.

34 Hill, 2020, 76.

35 Hill, 2020, 83.

36 Hill, 2020, 90.

ban az EJEB esetgyakorlatának releváns ítéleteit e fentebbi elméleti keretben kívánjuk vizsgálni.

2.2. Az EJEB releváns esetgyakorlatából

Mindenekelőtt szükséges röviden áttekinteni, hogy az EJEB miként értelmezi – az egyházak autonómiájával kapcsolatban – mindazon eseteket, amelyekben az állam egy egyház belső szervezetébe, vagy adott esetben vezetőinek megválasztásába³⁷ avatkozik be.³⁸ A *Hasan és Chaush kontra Bulgária* ügyben az EJEB kiemelte, hogy rendkívül kivételes esetektől eltekintve, az EJEE által garantált vallásszabadság kizár bármilyen állami mérlegelési jogkört annak meghatározásában, hogy a vallási meggyőződések vagy azok kifejezésére használt eszközök törvényesek-e. Továbbá, az állam azon aktusa, hogy egy megosztott egyházi közösség vezetőjét előnyben részesíti, vagy egy közösség saját akaratával ellentétesen azt egyetlen vezetés alá kényszeríti, a vallásszabadságba történő beavatkozásnak minősül.³⁹ Hasonlóan, a *Miroľubovs és mások kontra Lettország* ügyben az EJEB hangsúlyozta, hogy egy megosztott egyházi közösség egyik vezetőjének közösségi akarattal szembemenő előnyben részesítése ellentétes a 9. cikk előírásaival.⁴⁰

E döntések mellett az EJEB annak vizsgálatára is kitért, hogy az állam miként léphet fel azon vallási vezetőkkel szemben, akik hivatásukat jogosulatlanul gyakorolják. Megemlítendő például a *Serif kontra Görögország* ügy, amelynek tényállásában a görög bíróságok a kérelmezőt – a görög Büntető Törvénykönyv előírásaival összhangban – egy bevett egyház lelkeszi feladatainak jogtalan gyakorlásáért ítélték el. A görög hatóságok szerint⁴¹ a kérelmező Rodope muftijaként járt el, az annak megfelelő egyházi öltözetet viselve a mindennapokban. Fontos megemlíteni, hogy a kérelmezőt a hívek választották meg muftinak egy pénteki imát követően, tulajdonképpen leváltva az állam által ideiglenesen kinevezett személyt.⁴² Az EJEB mindenekelőtt kiemelte, hogy a vallásszabadságnak mind a személyes, egyéni, mind a kollektív oldala védelmet élvez.⁴³ Ennek fényében, a kérelmező elítélése tulajdonképpen a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságba történő beavatkozásként értelmezendő. A beavatkozás jogos célt szolgált, név szerint a közrend védelmét. Ugyanakkor az EJEB azon megállapításra jutott, hogy a beavatkozás nem tekinthető szükségesnek egy demokratikus társadalomban, mivel egy személy büntetése pusztán azért, mert egy őt önként követő csoport vallási vezetőjeként tevékenykedik, aligha tekinthető összeegyeztethetőnek a demokratikus

37 Tény, hogy a vezetők megválasztása az egyházak és egyéb vallási szervezetek autonómiájának egyik alapvető aspektusa, amelytől – adott esetben – a gyülekezet megmaradása is függhet. Ahdar és Leigh, 2013, 395, 426.

38 Ahogyan azt a szakirodalomban is megjegyezték, az EJEB egy sor ügyben kimondta, hogy az államnak biztosítania kell az egyházak és egyéb vallási felekezetek jogát, hogy vezetőiket szabadon megválasszák. Lásd McCrudden, 2011, 28.

39 Hasan és Chaush kontra Bulgária ügy, App. No. 30985/96., 78. pont.

40 Miroľubovs és mások kontra Lettország, App. No. 798/05., 80. pont.

41 E tekintetben fontos kiemelni, hogy az adott ügynek volt egy kisebbségi jogi vonzata is, ahogyan arra Lauri Hannikainen is rámutat. Lásd Hannikainen, 2007, 42–43.

42 Serif kontra Görögország, App. No. 38178/97., 8–19. pontok.

43 Serif kontra Görögország, App. No. 38178/97., 38. pont.

társadalom vallási pluralizmusának követelményével. Továbbá az sem tekinthető indokoltnak, hogy egy demokratikus társadalomban az állam lépéseket tegyen egy vallási közösség egységes vezetésének biztosítása érdekében. Mi több, az EJEB aláhúzta, hogy semmi nem utalt arra, hogy a kérelmező bármikor is megkísérelte volna gyakorolni mindazon bírói és közigazgatási jogosultságokat, amelyekről a muftik tekintetében jogszabályok rendelkeznek.⁴⁴ Ezen indokok mentén az EJEB megállapította, hogy a kérelmező elítélését nem indokolta semmilyen sürgős társadalmi szükséglet, így a görög hatóságok megsértették az EJEE 9. cikkét.⁴⁵ Hasonló következtetésre jutott az EJEB az *Agga kontra Görögország* ügyben is.⁴⁶

Mindezen korábbi esetgyakorlatban megfogalmazottak elevenedtek meg – majd húsz évvel később – a számunkra kiemelten fontos *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben. Tóthpál Béla evangélikus lelkészként tevékenykedett Aradon, amíg őt a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház, fegyelmi okból, el nem távolította. A fegyelmi okok hátterében egy „*Szabad Keresztények*” elnevezésű vallási csoport létrehozása állt. Tóthpál helyébe az egyház új aradi lelkészt nevezett ki. Ennek ellenére Tóthpál folytatta lelkészi tevékenységét, így a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház feljelentést tett (a fentebb már említett román jogszabályokra hivatkozva), amelynek eredményeként a bíróság 4000 lejes pénzbüntetést szabott ki rá.⁴⁷ Szabó Csongor egy kis Kolozs megyei településen, Kérőn (*Băița*) látott el lelkészi szolgálatot egészen 2008-ig, amikor a Református Egyház, munkaviszonyát megszüntetve, visszahívta lelkészi tevékenységéből, és megtiltotta számára, hogy egyházi szolgálatot lásson el. Ennek ellenére Szabó folytatta szolgálatát, a gyülekezet egy részének támogatásával. Következésképpen 2009-ben a Református Egyház feljelentést tett. Az ügyesség – megjegyezve, hogy Kérőn a református egyházat megosztottság jellemezte, a gyülekezet egy része a kérelmezőt követte, és olyan egyházi összejöveleteken vett részt, amelyek nem tartoztak a református egyház szertartásaihoz – elutasította a feljelentést. E döntés ellen a Református Egyház jogorvoslattal élt, amelynek eredményeként az ügyet a Szamosújvári Bíróság tárgyalta. A Bíróság megállapította, hogy Szabó továbbra is vallási szertartásokat tartott, esküvőket, temetéseket és kereszteleket celebrált. E ténykedésével a kérelmező a keresztény tanításokkal ellentétesen járt el, és komoly feszültséget váltott ki a kérői református közösségben. Mindezek alapján a Bíróság Szabót két hónapos szabadságvesztésre ítélte, amelyet – fellebbezés után – a Kolozsvári Ítéltábla két év két hónapra felfüggesztett.⁴⁸

Az ügy vizsgálata során az EJEB megállapította, hogy a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságba történő beavatkozást törvény írta elő és jogos célt szolgált, és pedig a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház és a Református Egyház és azok hívei jogainak védelmét. Ugyanakkor az EJEB – korábbi esetgyakorlatával összhangban – hangsúlyozta,

44 A szakirodalomban megfogalmazott egyes álláspontok szerint az EJEB e megállapítása arra enged következtetni, hogy amennyiben egy hivatásából kizárt lelkész által ellátott feladatok joghatást váltanak ki, akkor az állami beavatkozás szükséges lehet. Yildirim, 2017, 99.

45 Serif kontra Görögország, App. No. 38178/97., 39–54. pontok.

46 Agga kontra Görögország, App. Nos. 50776/99 és 52912/99.

47 Tóthpál és Szabó kontra Románia, App. Nos. 28617/13 és 50919/13., 7–16. pontok.

48 Tóthpál és Szabó kontra Románia, App. Nos. 28617/23 és 50919/13., 20–27. pontok.

hogy azon tény, miszerint egy személyt pusztán azért büntetnek, mert az őt önként követő csoport vallási vezetőjeként tevékenykedik, nem tekinthető összeegyeztethetőnek a vallási pluralizmus követelményével. Jelen esetben, az EJEB megítélése szerint mindkét kérelmező igazolni tudta, hogy a gyülekezet egy része őt követi, a gyülekezetek megosztottsága⁴⁹ pedig nem vezetett olyan eseményekhez, amelyek állami beavatkozást tettek volna szükségessé. Ugyan fennállhatnak feszültségek olyan esetben, amikor egy közösség különböző gyülekezetekre oszlik, ám az EJEB szerint ez mindössze egy elkerülhetetlen következménye a vallási pluralizmusnak.⁵⁰ E körben fontos megjegyezni, hogy az EJEB esetgyakorlatából kitűnik, hogy az államok viszonylag széles mérlegelési joggal bírnak a megosztott egyházi közösségek belügyeibe történő beavatkozás tekintetében, ám tartózkodniuk kell a semlegesség elvének sérelmétől, és ténylegesen csak akkor léphetnek fel, ha a megosztott közösségek eltávolodtak az EJEE értékeitől.⁵¹

Mindemellett azon állami intézkedések, amelyek egy megosztott közösség egy adott vallási vezetőjét részesítik előnyben, vagy egy adott közösséget akarata ellenére kényszerítenek egyetlen vezetés alá, sértik a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságot. Az államnak nem szükséges lépéseket tennie annak biztosítására, hogy a gyülekezetek egyetlen vezetés alatt maradjanak. Jelen ügyben, a kérelmezők elítélésével, a román hatóságok egyes aradi és kőrösi gyülekezeteket *de facto* a Romániai Evangélikus-Lutheránus és a Református Egyház fennhatósága alá rendelték, kizárva, hogy e gyülekezetek – amennyiben úgy ítélik meg – a kérelmezők által ellátott egyházi szolgálatot kövessék. Továbbá fontos kiemelni, hogy az adott ügyben a kérelmezők nem láttak el olyan tevékenységet, amelyek állami joghatást váltottak volna ki. Mindezek mentén az EJEB azon következtetésre jutott, hogy a kérelmezők elítélése nem volt szükséges egy demokratikus társadalomban, így Románia megsértette a 9. cikk előírásait.⁵² Ezen felül, mivel a második kérelmező, Szabó Csongor kártérítés megítélését is kérte, esetében az EJEB kötelezte az államot 4500 euró nem vagyoni kár megtérítésére, illetve 1470 euró költségtérítésre.⁵³

Szükséges kiemelni, hogy e Romániát érintő EJEB-ítéletben a vonatkozó belső jogi norma – amely alapján mind Tóthpált, mind Szabót elítélték – pontosan a 2006. évi 489. törvény 23. cikk (4) bekezdése volt, amelyet Románia Alkotmánybírósága több ízben is alkotmányosnak talált. Ezen alkotmánybírósági esetgyakorlatból kiemelt jelentőséggel bírnak a 2020. évi 607. és 2024. évi 306. döntések, hiszen ezek meghozatalának pillanatában az Alkotmánybíróságnak már ismernie kellett a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben 2019-ben hozott EJEB-ítéletet. Ennek ellenére az Alkotmánybíróság egyik döntésben sem tér ki az EJEB megállapításaira.

49 E tekintetben azonban fontos kiemelni az EJEB azon korábbi esetgyakorlatát, amely értelmében a papoknak nincs joga arra vonatkozóan, hogy szervezeti működés vagy tanítások tekintetében szembemenjenek az egyház vagy egyéb vallási szervezetek elveivel, gyakorlatával. Ilyen esetekben biztosított az érintett személyek szabadsága, hogy kilépjenek az egyházból. Jelen esetben azonban a tényállás enyhén eltér e fentebbitől, hiszen Tóthpál és Szabó büntetőjogi felelősségének alapjogsértő volta a kérdés. Részletekért lásd Langlaude Done, 2016, 20. Lásd továbbá a Karlsson kontra Svédország ügyet. App. No. 12356/86.

50 Tóthpál és Szabó kontra Románia, App. Nos. 28617/23 és 50919/13., 48–52. pontok.

51 Alexopoulou, 2022, 237.

52 Tóthpál és Szabó kontra Románia, App. Nos. 28617/23 és 50919/13., 52–53. pontok.

53 Tóthpál és Szabó kontra Románia, App. Nos. 28617/23 és 50919/13., rendelkező rész 5. pont.

2025-ben a 2006. évi 489. törvény módosításáról döntött a Parlament. E módosítással szemben a köztársasági elnök alkotmányossági óvással élt. A továbbiakban e módosításra és az Alkotmánybíróság döntésére térnek ki.

3. A vallásszabadságról, illetve az egyházak általános rendszeréről szóló 2006. évi 489. törvény módosítása, illetve az Alkotmánybíróság releváns döntése

A Parlament által elfogadott módosítás lényegében két kiegészítéssel élt a törvény tekintetében: (i) a 23. cikk (4) bekezdése által előírt bűncselekmények alanyi körét kiterjesztette volna a „*papok, rabbik, imámok vagy más, ezekhez hasonló más olyan egyházi vagy szerzetesi tisztségek feladatainak jogosulatlan gyakorlására, amelyeket az adott vallási felekezetek kérésére az Egyházügyi Államtitkárság ilyenként ismer el*” szókapcsolat beépítésével; (ii) a 29. cikket egy új bekezdéssel egészítette volna ki, amelynek értelmében az egyházak kizárólagos joggal rendelkeznek a kanonizált, boldoggá vagy szentté avatott, igazak sorába vett, illetve az egyház identitásának szimbólumaként elismert személyek vallási tiszteletének módjai felett.⁵⁴

E módosításokkal szemben a köztársasági elnök mind formai (eljárási), mind tartalmi kifogásokat megfogalmazott. Eljárási szempontból kifogásolta, hogy a törvény nem vette figyelembe az organikus törvények elfogadására vonatkozó eljárást, hiszen a Szenátusban – mint reflektáló házban – a tervezet egyszerű törvényként került elfogadásra, míg a Képviselőház, döntő házként, már organikus törvényként fogadta el. Tartalmi kifogásként jelent meg, hogy a törvény lényegében lehetőséget biztosít arra, hogy egyes bűncselekmények elemeit a jogszabályi hierarchiában törvény alatt elhelyezkedő jogforrásokkal határozzák meg. Egyrészt azáltal, hogy az Egyházügyi Államtitkárság (*Secretariatul de Stat pentru Culte*) az egyházak kérésére más olyan tisztségeket is meghatározhat, amelyek jogosulatlan gyakorlása bűncselekménynek számít, lényegében közigazgatási aktsussal kerülhet megállapításra a bűncselekmény alanyainak köre. Mi több, a törvény által felsorolt alanyi kör önmagában pontatlan, hiszen nem tér ki mind a 18 elismert egyház tisztségeire. Másrészt a jogalkotó szintén figyelmen kívül hagyta, hogy a legtöbb esetben egyházi tisztségekkel kapcsolatos feladatokat nem törvények, hanem egyházi szabályzatok vagy adott esetben kánonjog határozza meg. Ezeket az állam kormányhatározattal ismeri el, ily módon a bűncselekmények tárgyi oldalát is egy törvénynél alacsonyabb szintű jogszabály határozhatja meg.

Szintén tartalmi szempontból kifogásolta a köztársasági elnök a 2006. évi 489. törvény 29. cikkének új bekezdéssel történő kiegészítését, mondván, az sérti mind a törvényesség elvét, mind a lelkiismeret- és a kifejezés szabadságát. Óvásában a megkereséssel élő kiemeli, hogy a jelenleg hatályos jogszabályi keret meghatározza a vallási alapú gyűlöletkeltés büntetését szolgáló mechanizmusokat. Ily módon, az egyházak

⁵⁴ 2025. évi 166. törvénytervezet.

azon kizárólagos joga, hogy rendelkezzenek a kanonizált, boldoggá vagy szentté avatott, igazak sorába vett, illetve az egyház identitásának szimbólumaként elismert személyek vallási tiszteletének módjai felett, olyan előírásként jelenik meg, amely sérti a lelkiismeret szabadságát. Mi több, az előírás nem kellően pontos és előrelátható.

A köztársasági elnök óvásáról az Alkotmánybíróság 2026. február 4-én döntött. Mindenekelőtt, a döntés kapcsán fontos kiemelni, hogy az Alkotmánybíróság megszervezéséről és működéséről szóló 1992. évi 47. törvény 2. cikkének rendelkezései alapján, a taláros testület a törvények előzetes normakontrollja keretében mindössze megkeresésre, és pusztán az e megkeresésben foglalt kérdésekre vonatkozóan vizsgálódhat.⁵⁵ Lényegében ezen előírás megsabja az előzetes normakontroll határait, korlátozván az Alkotmánybíróságot, hogy mindössze azon kérdések, felvetések kapcsán nyilatkozzék, amelyekre a megkereső fél felhatalmazta. Mivel jelen esetben a köztársasági elnök teljesen nem kifogásolta a papi feladatok jogosulatlan gyakorlása bűncselekménnyé nyilvánításának alkotmányosságát, ezért az Alkotmánybíróság – az eddigi esetgyakorlatától eltérően, amikor már vizsgálta e kérdést – új aspektusokra kellett összpontosítson.

Mindez ugyanakkor nem zárja ki, hogy az Alkotmánybíróság a normakontroll során figyelembe vegye a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben hozott ítéletet, kiemelten mivel azt éppen az alkotmányossági normakontroll tárgyát képező jogszabály módosítás előtti változatának kapcsán fennálló alapjogsérelem tekintetében hozta az EJEB. Románia Alkotmánybírósága már a 2000. évi 146. döntésében megállapította, hogy az EJEE ratifikálásának következtében annak rendelkezései a belső jog részévé váltak, ily módon annak bármely rendelkezésére történő hivatkozásra az Alkotmánnyal azonos hivatkozási szabályok vonatkoznak.⁵⁶ Mi több, ahogyan azt már más alkalommal megállapítottuk, az Alkotmánybíróság alapvetően az EJEB által lefektetett megállapításokat is követi, azokat hivatkozva, és vizsgálja a belső jog összhangját ezen elvi kerettel [az Alkotmány 20. cikk (1) bekezdése⁵⁷ alapján].⁵⁸ Az is vitathatatlan, hogy az EJEE – és véleményünk szerint az EJEB esetgyakorlatának releváns elvi tételei – az úgynevezett „*alkotmányos blokk*” részévé váltak.⁵⁹ Mindezek alapján, a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ítéletnek meg kellett volna jelennie az Alkotmánybíróság döntésében.

2026. évi döntésében az Alkotmánybíróság mind a formai, mind a tartalmi alkotmányellenességre vonatkozó óváásokat visszautasította. Ugyan az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy a módosításokat a két házban eltérő eljárás mentén fogadták el (a Szenátusban mint reflektáló házban, egyszerű törvényként, a Képviselőházban mint döntő

55 Lásd az Alkotmánybíróság megszervezéséről és működéséről szóló 1992. évi 47. törvény 2. cikk (3) bekezdését.

56 Románia Alkotmánybíróságának 2000. évi 146. döntése. Megjelent a Hivatalos Közlöny 2000. évi 566. számában.

57 20. cikk (1): „Az állampolgárok jogaira és alapszabadságaira vonatkozó alkotmányos rendelkezéseket az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával és a Románia által részes félként aláírt egyezségekményekkel és más szerződésekkel összefüggésben értelmezik és alkalmazzák.”

58 Nagy és Pawel, 2025, 205; Nagy, 2024, 68.

59 Toader és Safta, 2020, 438, 442. Az „*alkotmányos blokk*” kifejezést az idézett szerzőpáros valószínűsíthetően a francia *Conseil Constitutionnel* esetgyakorlatából vette, amely már 1988-ban megállapította (88-1082 DC Döntés), hogy – Franciaország tekintetében – az EJEE a „*bloc de constitutionnalité*” részét képezi. Részletekért lásd Martinico és Pollicino, 2012, 33–34.

házban, organikus törvényként), ám a reflektáló ház által alkalmazott többség a Törvényhozási Tanács téves értékeléséből fakad, amely a módosítást nem egy büntetőjogi norma, hanem egy tevékenység korlátozásáról szóló norma módosításaként ítélte meg, ezáltal nem organikus, hanem egyszerű törvényként besorolva azt. A döntő házban pusztán e téves értékelést kívánták korrigálni, anélkül, hogy tartalmában változtattak volna a módosításon. Mi több, az első olvasatú házban a szavazatok aránya elérte az organikus törvényként történő elfogadáshoz szükséges abszolút többséget. Mindezek alapján a módosítás egyszerű törvényből organikus törvénnyé történő átcsoportosítása a döntő házban nem sértette az Alkotmány rendelkezéseit.

A tartalmi okok tekintetében az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy a módosítás nem változtat a 2006. évi 489. törvény 23. cikk (4) bekezdésében foglalt bűncselekmény lényegi elemein. A módosítás mindössze tovább pontosítja a bűncselekmény alanyi körét, anélkül, hogy taxatív felsorolást adna. Mi több, az adott cikk mindössze az elismert egyházak lelki vezetőinek jogosulatlan feladatgyakorlására vonatkozik. Az elismerés következtében egy egyház szabályzatai vagy kánonjoga is elismerést nyer. Ily módon ugyan nem minden tevékenység jogtalan gyakorlása jelenik meg tételelesen a módosított jogszabálysövegben, ám a norma címzettjei számára az alanyi kör behatárolása kellően pontos, érthető és megismerhető. Mindemellett az Alkotmánybíróság a 2006. évi 489. törvény 29. cikkének módosításait is alkotmányosnak vélte, az egyházak autonómiájával összhangban. Döntésében az Alkotmánybíróság – a fentebb említettek ellenére – nem hivatkozott, még pusztán említés szintjén sem, a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ítéletre.

4. Lezáratlan kérdések

A fentebb vázoltakkal összhangban érdemes röviden kitérni egy, a vizsgált problémakör kapcsán felmerülő anomáliára, amelyet sajnos – véleményem szerint – sem az Alkotmánybíróságnak, sem az EJEB-nek nem sikerült eddigi esetgyakorlatában megfelelően feltárnia. A gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság kollektív vetülete, a hívásukból kizárt lelkészek további feladatellátása kapcsán lényegében belső feszültségeket generál. Egyrészt érthető, hogy az úgynevezett „elismert” vagy „bevett” egyházak ellenzik a szervezetükön belül megjelenő megosztottságot, esetleges „szakadármozgalmak” megjelenését.⁶⁰ E tekintetben maga az EJEB is valamelyest megengedőbb, elfogadja az egyházak érdekeit.⁶¹ Mindennek szankcionálásáról, az egyházak és egyéb vallás szervezetek, autonómiájukból fakadóan, önállóan dönthetnek. Ugyanakkor kérdéses, hogy hol húzódik a határ ezen autonómia és a vallásszabadság azon vetülete között, hogy az egyes gyülekezetek szabadon megválaszthassák, milyen tanításokat, szertartásokat és vezetőket követnek. Ez utóbbi tulajdonképpen a vallási

60 Szintén érdemes lehet vizsgálni, hogy az ilyen „szakadármozgalmak” miként viszonyulnak az „elismert” egyházhoz, amelyhez (legalábbis elméletben) tartozni kívánnak. Kérdés, hogy milyen szinten kell eltávolodnia az elismert egyház tanaitól e mozgalmaknak ahhoz, hogy önálló egyházként vagy vallási szervezatként hivatkozzanak magukra?

61 Lásd Karlsson kontra Svédország ügyet. App. No. 12356/86.

pluralizmus elvének előfeltétele. Tulajdonképpen jelen esetben az egyházak és egyéb vallási szervezetek, valamint az egyes gyülekezetek és azok hivatásukból kizárt vezetői – akiket a gyülekezet egy része továbbra is követ – érdekei állnak szemben egymással. A vizsgált kérdéskör tekintetében a vallási pluralizmus, az egyházak autonómiája és az állam semlegességének (az állam és az egyház közötti „*kölcsönös be nem avatkozás*” tiszteletben tartásának⁶²) elve feszül egymásnak.

Jól látható módon, a fentebb bemutatott szabályozással a román állam e „konfliktusban” az egyházak oldalára állt,⁶³ lényegében egy plusz biztosítékot nyújtva azáltal, hogy a hivatásukból kizárt lelkészek további feladatellátását bűncselekménynek minősítette. Egyes szerzők szerint egy ilyen állami beavatkozás lényegében egy gyülekezet, egy egyházi közösség legitimitásának megkérdőjelezését vonja maga után.⁶⁴ A román szabályozással szemben, az EJEB esetgyakorlata a vallási pluralizmus fontosságát hangsúlyozza, kiemelve, hogy az állam elsődleges feladata e pluralizmus fenntartása azáltal, hogy biztosítja az egyes gyülekezetek békés együttélését.⁶⁵ Ugyanakkor az EJEB azt is kiemelte, hogy a gyülekezetek megosztottsága bizonyos esetekben elvezethet az EJEE szellemiségének sérelméhez.

Mindemellett azt is fontos kiemelni, hogy a *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben maguk az egyházak kérték az állam fellépését azáltal, hogy feljelentést tettek a hivatásuk gyakorlásából kizárt lelkészekkel szemben. Az ügy fontos sajátossága, hogy mind Tóthpál Béla, mind Szabó Csongor az adott egyház erőforrásainak igénybevételével, használatával kívánta folytatni lelkészi tevékenységét. Úgy vélem, hogy – ilyen körülmények között – amennyiben maguk az egyházak kérik belső szervezeti egységességük és tanításaik védelmét, az államnak valóban fel kell lépnie. Azonban kérdéses, hogy az államnak rendelkezésére állnak-e más, akár nem büntetőjogi természetű eszközök a kérdéskör rendezésére. Az EJEB esetgyakorlata e tekintetben arra enged következtetni, hogy a büntetőjogi szankciók csak végső esetben alkalmazandók. Egy letisztult álláspont ez idáig azonban nem alakult ki e kérdés tekintetében sem az EJEB, sem az Alkotmánybíróság esetgyakorlatában.

5. Zárógondolatok

Az egyházak vagy egyéb vallási szervezetek által hivatásukból kizárt lelkészek helyzete, az esetleges büntetőjogi felelősségre vonásuk hivatásuk gyakorlásának folytatásáért kifejezetten összetett, komplex kérdés. Egyrészt figyelembe kell venni, hogy az adott személyek azért folytatták hivatásuk gyakorlását, mert a gyülekezet egy része őket szabadon követte és legitím egyházi vezetőjüként ismerte el. Ezen aspektust világítja meg az EJEB is releváns esetgyakorlatában, így a számunkra kiemelt fontossággal

62 Varga, 2025, 100.

63 A kérdéssel kapcsolatos alkotmánybíróági esetgyakorlat áttekintéséért lásd: Fodorean, 2026, 90–109.

64 Scolnicov, 2011, 101.

65 Dukic, 2025, 345.

bíró *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben is. Másrészt azonban azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy e személyek a gyülekezeten belül szakadást okoztak, illetve őket az egyház nyomós okkal függesztette fel. Látható, hogy az állami beavatkozásnak ilyen esetben egyensúlyt kell teremtenie a vallásszabadságból fakadó különböző kollektív elemek között, illetve az egyének szabad vallásgyakorlása és az egyházak szervezeti egységének védelme között, valamint – általánosságban – a magánérdek és a közérdek között.

A 2006. évi 489. törvény 23. cikk (4) bekezdésének legutóbbi módosításai ismételten felszínre hozták a hívatásuk gyakorlásából kizárt lelkészek helyzetének problémáját. Ugyan a köztársasági elnök alkotmányossági óvása alapvetően más kérdésekre összpontosított (a kizárt lelkészek hivatásgyakorlása folytatásának bűncselekménnyé nyilvánítását nem kifogásolta), mégis úgy vélem, hogy ezen normakontroll jó lehetőséget biztosított volna az Alkotmánybíróságnak, hogy valamelyest reflektáljon az EJEB *Tóthpál és Szabó kontra Románia* ügyben hozott ítéletének releváns megállapításaira.

Irodalomjegyzék

- Ahdar, R. és Leigh, I. (2013) *Religious Freedom in the Liberal State. 2nd Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexopoulou, K. (2022) 'The Margin of Appreciation in Freedom of Thought, Conscience, and Religion under Article 9 of ECHR', *Oxford Journal of Law and Religion*, 11(1), 220–245.
- Bratza, N. (2012) 'The Precious Asset: Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights', *Ecclesiastical Law Journal*, 14(2), 256–271.
- Cismas, I. (2014) *Religious Actors and International Law*. Oxford University Press: Oxford.
- Dukic, D. (2025) 'Freedom of Thought, Conscience, and Religion Under the ECtHR, with Special Regard to Central Europe', in: Béres, N. and Hrecska-Kovács, R. (szerk.) *The ECHR at 70: The Central European Narrative*. Miskolc–Budapest: Central European Academy Publishing, 307–325.
- Dukic, D. (2026) 'Freedom of Thought, Conscience, and Religion', in: Paczolay, P. (ed.) *The European Convention on Human Rights. A Central and Eastern European Perspective*. Miskolc–Budapest: Central European Academy Publishing, 327–362.
- Fodorean, D. (2026) 'The Constitutional Boundaries between Religious Disciplinary Jurisdiction and State Jurisdiction in the Case Law of the Constitutional Court of Romania', *Revista de Drept Constituțional*, 1, 90–109.
- Grabewarter, C. (2014) *European Convention on Human Rights. Commentary*. CH. Beck–Hart–Nomos–Helbing Lichtenhahn Verlag: München–Oxford–Baden-Baden–Basel.
- Hannikainen, L. (2007) 'Legal Nature of Minority Rights as Part of Human Rights. Limitations, Derogations, Reservations, and Interpretative Statements', in: Weller, M. (szerk.) *Universal Minority Rights*. Oxford: Oxford University Publishing, 27–48.
- Hill, M. (2020) 'The Qualified Right to Freedom of Religion: An Examination of the Limitations Contained in Article 9 of the European Convention on Human Rights', *Studia Z Prawa Wyznaniowego*, 23, 73–99.

- Langlaude Done, S. (2016) 'Religious Organisations, Internal Autonomy and Other Religious Rights before the European Court of Human Rights and the OSCE', *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 34(1), 8–40.
- Martinico, G. és Pollicino, O. (2012) *The Interaction between Europe's Legal Systems. Judicial Dialogue and the Creation of Supranational Law*. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing.
- McCrudden, C. (2011) 'Religion, Human Rights, Equality and the Public Sphere', *Ecclesiastical Law Journal*, 13(1), 26–38.
- Nagy, G. (2024) 'Az alapvető emberi jogok védelmének konvergenciája mint a globális alkotmányosság egyik vetülete', *Erdélyi Jogélet*, 1, 59–74.
- Nagy, G. és Pawel, S. (2025) 'The Impact of the European Convention on Human Rights and the Jurisprudence of the European Court of Human Rights on the Constitutional Judiciary of Hungary, Poland and Romania', *Law, Education and Security*, 128(3), 187–215.
- Scolnicov, A. (2011) *The Right to Religious Freedom in International Law. Between Group Rights and Individual Rights*. Oxfordshire–New York: Routledge.
- Toader, T. és Safta, M. (2020) *Contencios constitutional*. Editura Hamangiu: București.
- Yildirim, M. (2017) *The Collective Dimension of Freedom of Religion. A Case Study on Turkey*. Routledge: London–New York.
- Varga, A. (2025) *Az állami és a református egyházjog alapjai*. Forum Iuris Könyvkiadó–Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet: Kolozsvár.